

AZ ÓMAGYAR HATÁROZOTT NÉVELŐ KIALAKULÁSÁNAK GRAMMATIKAI VONATKOZÁSAI

EGEDI BARBARA

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a nyelvtörténeti szakirodalomban kialakult vélemények (kritikai) bemutatása a magyar határozott névelő kialakulásával kapcsolatban, a kurrens álláspont gyengeségeinek bemutatása a névelő átmeneti szófaji jellegére vonatkozólag, illetve egy lehetséges elmélet felvázolása a magyar főnévi szerkezetben megfigyelhető grammatikalizálódási folyamatok generatív szemléletű modellezésére.¹ Amellett érvelek, hogy a határozott névelő megléte a legkorábbi szöveges emlékeinktől kimutatható, csupán szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától. Az eddigi, alapvetően leíró jellegű hozzászólásokon túl olyan magyarázatot kívánok adni a folyamat egyes részleteire, amely egyrészt az adott szinkrón nyelvállapotból jól levezethető, másrészt nyelvelméleti, tipológiai szempontból is plauzibilis.

2. Az ómagyar határozott névelő kialakulása és jellemzői

2.1. A magyar határozott névelő kialakulása

A magyar nyelvtörténeti kutatásokban általánosan elfogadott nézet, hogy a határozott névelő a magyar nyelv története során belső fejlődés eredményeképpen alakult ki. Ennek ideje a korai ómagyar korra, a kései ómagyar kor első felére tehető, forrásaként pedig a mutató névmási módosító állapítható meg – hagyományosan a főnévi mutató névmás kijelölő jelzős szerepben.²

Ez a folyamat, amely sok más nyelvben is adatolt, szépen illeszkedik a tipikus *grammatikalizációs mechanizmusok* közé (vö. Heine – Kuteva 2002: 2-3), hiszen a változás során a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része – jelen esetben a +deictic/+dem jegy – elveszik (deszemantizálódás), az új elem szélesebb kontextusban használható (extenzió / kontextus általánosodás), egyszerűsödik a morfológiai és fonológiai felépítése, ill. egyik allomorfja idővel pusztá magánhangzóra rövidül (dekategorizálódás és erózió / fonetikai redukció). Mindezek felül a névelő megjelenésére is jellemző a grammatikalizálódás folyamán gyakran megfigyelhető *hasadás*, mely során a kérdéses elem egyik használatában megőrzi eredeti paramétereit, míg másik használatában grammatikalizálódik, és elszenved a fenti változásokat. A határo-

¹ A tanulmány a *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* című, 78074. sz. OTKA projektum keretei között készült.

² D. Máta 2003: 419-420; I. Gallasy 1991, 1992. De már: Simonyi 1914: 68-69; Klemm 1928: 317.

zott névelő kialakulása pedig a főnévi mutató névmás hasadásának, a névmás és a határozott névelő kettéválásának eredménye, ahogy ezt az idézett nyelvtörténeti munkák meg is állapítják.

2.2. Az egyértelmű elkülönítés problémája

Az ómagyar szövegekben sajnos nem mindig tudjuk megállapítani, hogy az egyes esetekben még mutató névmással, vagy már névelővel van dolgunk. Erre a bizonytalanságra vezethetők vissza a nyelvtörténeti szakirodalom olyan megállapításai, miszerint a mutató névmás és a határozott névelő „kettéválásának megerősödése, az erőteljes elkülönülés, a határozott névelő elterjedése” a kései ómagyar korban következik csak be (D. Máta 2003: 419; L. még: I. Gallasy 1992: 738). Vagyis e vélemények szerint, a névelő korai példányai még nem, vagy nem biztosan névelők.

A világos elkülönítés problémája alapvetően a következőkből adódik: a két elem felszíni pozíciójának egybeesése, a részben közös funkció (pl. anafora-szerep), és az intonáció ellenőrizhetlensége. Az intonáció kapcsán felmerül az az érvelés, hogy a szófajváltást elősegítette a beszédbeli *elhangsúlytalanodás* (D. Máta 2003: 420).³ Ha el is fogadjuk egy hangsúlytalan alak meglétét, illetve megjelenését, az ok-okozati sorrend akkor is fordítva áll fenn: a funkcióváltás (vagy „szófajváltás”) okozta az új kategória hangsúlyozásának megváltozását (és nem az elhangsúlytalanodás okozta a szófajváltást). Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő új szerkezeti helyét tükrözheti, vagyis azt, hogy egy frázisértékű önálló morfémából kiejtett szintaktikai fejkategória jött létre (l. lejjebb), hiszen az intonációs frázisok kiosztása, a karakterdallamok indítása szoros összefüggésben van a mondattannal.

Az elkülönítési bizonytalanságból fakadóan, a hagyományos nyelvtörténeti szakirodalomban (vö. Bakró-Nagy 1999: 7; I. Gallasy 1992: 721-722) a következő megállapításokat találjuk:

a.) Korszakunkban még egyfajta névelő-előzményről, átmeneti névmás-névelő kategóriáról beszélhetünk, mi több, a korszak beszélői sem különítették el egyértelműen a két elemet, hanem maguk is átmeneti szófajként értették és alkalmazták azokat.

b.) Az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között grammatikai különbség nincs, csak funkcionális.

A korszak beszélői mindazonáltal valószínűleg intonáltak, és pontosan tudták melyik elemet mikor és mire használják. Ne tévesszenek meg minket az írásos források elemzésének korlátai! Továbbá a felszíni szórend egybeesése távolról sem jelenti a grammatikai különbség hiányát. A következőkben fenti (a. és b.) állítások cáfolata mentén, illetve egyéb vizsgálati kritériumok bevezetésével, arra teszek javaslatot, hogy grammatikai értelemben egy teljes mértékben kialakult névelőről és névelős szerkezetéről beszélhetünk az ómagyar kor legkorábban adatolt emlékeitől kezdve.

³ A hangsúly és az intonáció – érthető okokból kifolyólag – sajnos nem ellenőrizhető, csak a mai a beszélt nyelvből következtethetünk az oppozícióra. Mindazonáltal utalhatnak rá hasonlóság/gemináló alakok, illetve az egybeírás. Vö. I- Gallasy 1992: 718 és 721-722.

2.3. A fenti állítások cáfolata és egy új névelő-hipotézis

A fenti véleményekkel szembehelyezkedve azt állítom, hogy a dokumentált korszakokban az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától (és a mai magyarra jellemző „túl-determináló” szerkezetektől).

Az átmeneti szófaj látszata abból fakadhat, hogy a névelő azonosítására szolgáló eszközök korlátozottak, a formai kritériumok sajnos nem elégségesek. Ezt jól mutatják az alább pontokba szedett, leggyakrabban előforduló, hagyományosan megfogalmazott kritériumok:

- i.) A névmás ragozható, a névelő azonban egyalakú lesz. Csakhogy a mutató névmás a főnév előtti pozícióban, módosítói (jelzői) funkciójában amúgy sem volt ragozható, ezt a tulajdonságot csak később (a középmagyar korban) veszi fel, amikor már a névelővel kiterjesztett főnévi csoporthoz csatlakozik (vö. *azt a tükröt*).
- ii.) A névelő hangsúlytalan ejtése. Az elhangsúlytalanodás mint formai kritérium, a fent említett (nyilvánvaló) okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható.
- iii.) A névelőnek gyakori az anaforikus használata. Sajnos ez a szemantikai kritérium ugyancsak nem elegendő, mivel egy mutató névmás szintén lehet pusztán anaforikus szerepű; ez a funkció önmagában még nem különít el egy névelőt.

Mégis támaszkodhatunk *szemantikai kritériumokra* a korai névelő és a mutató névmási módosítók elkülönítésékor. A névelőt ugyanis használhatjuk olyan környezetekben, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg, ráadásul ez a tulajdonság univerzális jelenségnek tűnik.

Ilyen környezet például (Himmelman 2001: 831-841 után) az ún. tágabb szituációs használat (*Larger situation use*), amikor bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk.⁴ Kizárólag névelőre jellemző az asszociatív-anaforikus használat is, melyet az (1) alatti példával illusztrálók:⁵

⁴ Vö. I. Gallasy (1992: 725) *prezentálás* fogalmával, amely az általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál.

⁵ Himmelman Hawkinsra tanulmányaira (1978, 1991) hivatkozik. Hawkinsnál (1991) alapvetően azt találjuk, hogy a határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai funkciói mellett (egzisztenciális preszuppozíció és egyediség), pragmatikai szempontokat is figyelembe kell venni: a névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott, stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan elfogadott létező és egyedi jelenségek). A lényeg, hogy ez a halmaz a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban jelen legyen, tehát ők osztozzanak ezen a halmazon, vagyis asszociációs hálón. Az egyediség, azonosíthatóság mindig csak ezen az adott halmazon belül kell, hogy fennálljon, *ezért* nem elegendők a szemantikai kritériumok; a beszédhelyzetre, pragmatikára is kell hivatkoznunk!). Hasonló megközelítésmódok még *inter alia*:

- (1) Ma este mutatják be a Diótörőt. **A jegyek** mind elkeltek)

A tágabb szituációs és asszociatív-anaforikus használatokra bőven találunk példát a korai ómagyar szövegekben is, mely esetekben tehát kijelenthetjük, hogy a névelői helyzetben álló morféma még véletlenül sem lehetnek demonstratív elemek. Mivel e speciális használatok felismeréséhez és kimutatásához kívánatos a tágabb szövegkörnyezet és az összefüggő, elbeszélő forma, példáimat a Jókai-kódexből idézem, amely a kései ómagyar kor első szövegemlékeként még a viszonylag korai források közé sorolható.

- (2) JókK 014/12-15 Tertenek hogÿ nemÿ ygen zepp hews (...) ÷ewue **az kappura** es czergete
(Előzmény: 014/03-05 Ilegottan zent ferenc megtere Spoletanew vewlgbe .|. Es hogÿ laknanac nemÿnemew helen)
- (3) JókK 058/03-13 De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p[re]dicalnÿ (...) Es tehat zent fferencz fel haga **az p[re]dicalo zekbe**
- (4) JókK 073/16-19 De ywttuan Aldot vr yesus cristus zewletetÿ napyanak ydnepere kynek zewletetÿ napyara **az apacza lyanak** zoktakuala mÿsere menÿ⁶
- (5) JókK 084/26-27 alazatost leewle **a tewz** mellett⁷
- (6) JókK 103/10-13 Ez legÿen en penetenczeem hogÿ az poclosual egyem egÿ talban Azert mÿkoron ewlne **az aztalnal** bodog ferencz az poclosual...

Megjegyzendő, hogy egy adott entitás határozottságát (egyediségét, azonosíthatóságát) egyéb eszközökkel is lehorgonyozhatjuk, ilyen tipikusan a birtokltság, a jelzőkel, határozókkal, vonatkozó mondatokkal való megszorítás. Ezekben az esetekben a kérdéses entitás referenciáját egy már ismert diskurzus-szereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk, más szóval a névelő hiánya ilyenkor nem zavaró, a szemantikai értelemben vett határozottság megállapítása, vagyis a főnévi szerkezet referenciájának azonosítása akadálytalan.

A másik, 2.2. szakaszban bemutatott állítás szerint a névelős szerkezet csak funkcionális változáson esik át, megjelenésével grammatikai változás nem történik. Meglátásom szerint azonban, ebben a szinkrón állapotban (ómagyar kor első fele) két homofón elemről van szó, melyek grammatikai különbsége abban nyilvánul meg, hogy különböző szerkezeti pozíciót foglalnak el. A mutató névmási módosító funkcióhasadá-

Westerståhl (1985): *contexts sets*; Roberts (2003): *informational uniqueness relative to the discourse situation*.

⁶ Ez az este akár prezentálás is lehetne, de valójában asszociatív használatról van szó, mert a szövegelőzményben Szent Kláráról van szó, aki nem mehet az ünnepre betegsége miatt.

⁷ Az előzményszövegben nem eset szó tűzről, csupán házról, szobáról és terített asztalokról. A rámutatás tehát könnyen kizárható, ez is asszociatív használat.

sával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek grammatikája is, és pontosan ez a strukturális átrendeződés képezi a grammatikalizálódás alapját.

Egy generatív nyelvelméleti keretben megfogalmazott történeti modellben ez egy igen alapvető és radikális változást jelent, ti. egy új funkcionális réteg (DP réteg) születését. Kérdés marad persze, hogy a strukturális változást pontosan hogyan modellezzük, vagyis tulajdonképpen mi az újdonság: a DP frázis felépülése, avagy a meglévő, de ez idáig üres D fej kitöltése? E kérdés megválaszolás nélkül is fontos észrevenni, hogy a DP réteg megépülése, vagy átalakulása egyúttal keretet biztosít a későbbi fejleményekhez, a névelő használatának kiterjesztéséhez, ill. új determináns típusok születéséhez.

3. Az ómagyar DP felépítése, a névelő megjelenésének modellezése

Szemben a mai szinkrón állapotra vonatkozó elméleti kutatásokkal, az NP/DP felépítésének generatív nyelvészeti modellezésével (*inter alia* Szabolcsi – Laczkó 1992, Szabolcsi 1994; Bartos 2000, 2001; É. Kiss 2000), a korábbi nyelvfázisokra nem igazán készült hasonló elemzés.⁸

Az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban viszont született már bőven javaslat, például Giuliana Giustié (2001) a latin *ille* újraértelmeződéséről névelőként (lásd (7)).

Giusti (2001: 167):

(7)	a.	DP		b.	DP
		DemP	D'	⇒	Spec
		(IL)LE	D		D
		
					(IL)LE

A mutató névmási és a névelős szerkezet valószínűleg sokáig élt párhuzamosan egymás mellett, míg végül egy új mutató névmási sor is kialakul, mégpedig egy nyomatékösítő elem (*eccum*) és a Dem összekapcsolódásából, ezek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadnak (8).

Giusti (2001: 170):

(8)	a.	DemP		b.	DemP
		DemP	Dem'	⇒	Spec
			Dem		Dem'
					Dem

⁸ Kivételt képez ez alól Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata a határozott névelő kialakulásának a birtokos szerkezettel való összefüggésére és ennek modellezése.

ECCUM- (I)STE (EC)CU-E-STE
 ECCUM- (I)LLE (EC)CU-E-LLE

Fenti elemzés ismeretében érdemes megfontolni annak lehetőségét, hogy a magyarban is Giusti (7) alatti ábrájához hasonló történhetett. Az ómagyar mutató névmási módosító és a névelő egy adott szinkrón állapotban alakilag megegyezik ugyan, de szerkezetileg már máshol található. A főnévhez viszonyított felszíni sorrendjük persze megegyezik. Feltehetően az intonáció, ill. a hangsúly jelölhette különböző szintaktikai helyüket és frázis- illetve fejkategória mivoltukat. A két különböző szerkezeti pozíció meglétét támasztja alá az új ‘az az ajtó’ típusú szerkezetek megjelenése is (bár ezek csak egész későn jelennek meg az ómagyar korban és még eléggé ritkán, vö. I. Gallasy 1992: 722-723). A magyarban ugyanis az történhetett, hogy nem egy nyomatékosító-szó beillesztésével (8) egyértelműsítették a felszínen egybeeső alakokat, hanem *dupla kiejtéssel*. Pontosabban mindkét szerkezeti hely fonológiai kitöltésével (9). A dupla kiejtéses stratégia megjelenésével egyetlen ‘az’ esetében a fejpozícióban lévő névelővel számolhatunk, míg két ‘az’ együttes előfordulásakor a felső példány nyilvánvalóan a mutató névmási módosító.

(9)

	DP		
	DemP	D'	
		D	NP
	<i>az</i>	<i>az</i>	<i>ajtó</i>

Bár ez a fejlemény csak az ómagyar kor végéről és ritkán adatolt, kialakulásának egyértelmű előfeltétele volt, hogy a fent említett és (7) alatt illusztrált szerkezeti kettősség már fennálljon. Ha a névelővel ellátott főnévi csoport belső szerkezete korábban nem változott volna meg, akkor a mutató névmási módosító és a névelő továbbra is ugyanazt a helyet foglalták volna el, és a (9) alatti konstrukciók soha nem jöhettek volna létre.

A közelre mutató névmás esetében, amely nem esett egybe alakilag a névelővel, ilyen eljárásra nem volt szükség, ezért az ‘ez az ajtó’ típusú szerkezetek nyilván csak analógiásan jöttek, jöhettek létre. Feltevésemet alátámasztja, hogy ezek a szerkezetek valóban csak jóval később és lassabban terjednek el, mint a veláris alakot tartalmazó társaik, ahogy ezt számomra igen látványosan igazolják Dömötör Adrienne statisztikái a középmagyar korra, melyet az alábbi táblázatokban idézek (az aposztrófok közötti frázisok beszúrása tőlem):

Dömötör (2008: 24-25):

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyezettett <i>az</i>	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%

‘az az ajtó’				
nem egyeztetett <i>a(z)</i>	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%
‘az ajtó’				

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez</i>	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
‘ez az ajtó’				
nem egyeztetett <i>e(z)</i>	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%
‘ez ajtó’				

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy míg az ‘az az ajtó’ típusú, dupla kiejtéses szerkezet rohamosan terjed versenytársa rovására, addig az ‘ez az ajtó’ típus aránya a középmagyar korban is alacsony marad, mindazonáltal jól megfigyelhető növekedést mutat.

Másrésről a magyarban is megfigyelhetők az újlatin megoldásra (8) emlékeztető eljárások, amelyekben a mutató névmási módosító alternatív, esetleg nyomatékosított formája egyértelműsíti a homonímiát. Ezek az eljárások azonban nem terjedtek el olyan széles és pláne nem kizáró mértékben, mint például az olasz nyelv esetében. Az *ezen*, *azon* nyomatékos alakok állítólag már ősmagyar koriak (D. Máta 2003: 217), és a Jókai-kódexben is elég gyakoriak (I. Gallasy 1992: 723), bár ómagyar kori jelentésük még „ugyanaz/ugyanaz”, és csak később veszik fel a pusztá mutató névmási módosító funkciót. Az *emez*, (*-imez*), *amaz* alakok viszont éppen hogy az ómagyar korban jelennek meg (D. Máta 2003: 402), és még morfológia felépítésük is a (8)-féle, újlatin eljárást idézi. E nyomatékos mutató elemek egyébként *ma sem* használhatók névelővel együtt, vagyis használatuk kialakulásakor és elterjedésekor a (9) alatti dupla kiejtés fel sem merült.

Ilyen típusú elemzések – ismereteim szerint – eddig nem születtek a magyarra, egyedüli kivételt Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata és elemzése képez. Eszerint a névelő kialakulása összefügghetett a birtokos szerkezetnek azon tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz. Kenesei egy D/Agr funkcionális kategóriát feltételez, melyet nem volt kötelező kitölteni. Ha ki volt töltve, akkor egyszerre hordozta az egyeztetés és a határozottság jegyét. Ha nem volt kitöltve, akkor az NP alulspecifikált maradt határozottsági szempontból. Ez a D/Agr kategória aztán idővel kettéhasadt, a határozottság kategóriája teljes mértékben grammatikalizálódott, és a nem birtokos, határozott főnévi szerkezet D fejét már ki kellett tölteni a határozott névelővel.

Bár az ötlet impozáns, és valóban van némi összefüggés a kitett birtokos és határozottság között, ám a birtokos személyranggal ellátott főnévi csoport egyáltalán nem kell, hogy határozott legyen (még ha proto-típusan az is), hiszen határozottsági korlátozás alá eső környezetekben is szabadon előfordulhatnak (pl.: Van tollad?).⁹ Másrészt

⁹ A kézirat lezárásáig nem végeztem alapos vizsgálatot ómagyar korpuszon azon esetek kimutatására, amikor a grammatikai környezet kifejezetten nem-specifikus főnévi szerkezeteket kíván, mint pl. a létrejövést kifejező igék bővítményei, de feltételezem, hogy a birtokosokra kimondott fenti általánosítás az ómagyarra is kiterjeszthető. Ennek tesztelése a jövőben természetesen kívánatos és szükségszerű.

ról ez a modell csak részben magyarázza a jelenségeket, mivel a birtokos szerkezeteken kívül más típusú, névelőtlen főnévi csoportokat is határozottnak értettek a korai ómagyar korban. A probléma tehát összetettebb.

A legfrissebb tanulmány, amely foglalkozik a határozott névelő kialakulásával (Bakró-Nagy 1999: 8-9), szintén a birtokos szerkezetekkel hozza kapcsolatba a névelő elterjedését. Bakró-Nagy Marianne szerint a névelőzés rohamos mértékben a birtokosi személyes névmás előtt valósult meg, és erre a jelenségre építve (illetve Wacha Balázs egy korábbi tanulmányát referálva) amellet érvel, hogy a határozott névelő elterjedésében annak határjelölő funkciója játszott meghatározó szerepet: a személyes névmás grammatikai funkciójának biztosítására, vagyis hogy alanyként vagy birtokosként szerepel a mondatban, pontosan a névelő bevezetése szolgált az utóbbi esetekben.

Meglátásom szerint a határjelölő funkció önmagában nem elégséges egy ilyen széleskörű változás kialakulásához, az intonáció ugyanúgy betölthette ezt a szerepet – ahogy teszi ma is, például a topik, fókusz, hatókörök értelmezésékor. Bakró-Nagy (1999: 13) viszont úgy érvel, hogy az *írott szöveg* használata segítette elő a változást, hiszen ott a szupraszegmentális határjelzések nem érvényesülhettek. Megjegyzendő, hogy ez az állítás egy igen széleskörű írásbeliséget feltételez a középkorban, ami aztán visszahathatott a beszélt nyelvre is. Ráadásul általában inkább azt tapasztaljuk, hogy a beszélt változatok tartalmazzák az újításokat és ezek jelennek meg lassan az írott regiszterekben is.

Elméleti nyelvészeti kérdés marad, hogy az ómagyar adatokat megelőző, névelőt egyáltalán nem tartalmazó nyelvfázisokra posztuláljunk-e egy üres D-fejet és DP réteget, melyet az újonnan megjelenő funkcionális elem egyszerűen csak kitölt, vagy inkább tegyük fel, hogy a DP réteg csak a névelő szisztematikus megjelenésével „születik meg” és válik szükségessé a magyarban. A világ számos nyelvében nincs határozott névelő, ami nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek ne tudnák kifejezni a határozottságot, specifikusságot *szemantikai* értelemben. A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus.

A határozottság azonosíthatóságot jelent: a beszélő azt jelzi, hogy hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része. Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is, de egyáltalán nem minden nyelv kódolja ezt a jelenséget névelővel. A névelő csak a fent említett szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít (Lyons 1999). Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv, sőt, ez a tartomány időben is változhat, a névelő használata fokozatosan kiterjedhet (Lyons 1999: 336-337).

Képtelenség lenne azt gondolni, hogy korábban (az ósmagyar beszélők számára) ne lettek volna világosak a használt főnévi kifejezés szemantikai tulajdonságai, referencialitása, azonosíthatósága. A tárgyas ragozás alapnyelvi megléte is ezt támasztja alá, hiszen a tárgyas ragozás egyfajta határozottsági egyeztetés a tárgyesetű főnévi szerkezettel. A határozottságot tehát, úgy tűnik, a magyar nyelvben korábban is remekül meg lehetett állapítani.

A névelővel nem rendelkező nyelvekre gyakran egy üres D kategóriát vagy DP réteget szokás feltételezni, mert az egyik elterjedt – többek között Szabolcsi Anna által képviselt – megközelítés szerint a determinánsnak alárendelő szerepe van, ez teszi a főnévi kifejezést komplementummá / argumentummá. A pusztá főnévi kifejezés alapvetően predikátum természetű, ezt a determináns vagy a D-fej horgonyozza le a való világra. Az argumentumság pedig a referencialitás szintaktikai letükrözése. Eszerint tehát a strukturális D-pozíció felelős a referencialitásért, a névelő csak ennek (nem-kötelező) grammatikalizációja.¹⁰

4. Vizsgálat egységes korpuszokon: a Jókai-kódex

Feltételezzük, hogy a névelő megjelenése előtt, a magyar nyelvben ugyanúgy jelen volt a (szemantikai és pragmatikai) határozottság kódolásának és dekódolásának eszköze, csak jelentősen különbözött a mai rendszertől. A névelő-használat viszont már a legkorábbi kódexektől kezdve kimutatható, és mindenhol megfigyelhető ingadozás is.¹¹ Éppen ezért kívánatos megközelítésmód volna a névelőhasználat egységes, zárt korpuszokon történő vizsgálata. A nyelvtörténeti kézikönyvekben megjelenő sokszínű képet okozhatja a korszak több forrásának egyidejű vizsgálata. Hosszú távú tervem, hogy kísérletet teszek az egyes szinkrón nyelvállapotok modellezésére, amelyet határozottan elősegíthet a *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* projektum keretei között épülő ómagyar adatbázis. Ez nemcsak lerövidíti az adatkeresési időt, de a morfológiai elemző segítségével intelligens keresési parancsokat is megfogalmazhatók majd. Az egyik legkorábbi, igazán hosszú, összefüggő narratív szövegmémlékünk, a *Jókai-kódex* elemzésétől joggal remélhetjük, hogy egy korai, egységes szinkrón nyelvállapotot tudunk segítségével rekonstruálni. Az Árpád-kori kis szövegméleket sajnos ilyen alapon nem jól vizsgálhatók, mivel túl rövidek, nem alkotnak egységes korpuszt, se időben se térben, néha datálásuk is problematikus, töredékesek, vagy műfaji problémák merülnek fel velük kapcsolatban.¹²

Megismételve korábbi hipotézisemet, azt állítom tehát, hogy az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától. Céloom ennél fogva nem csupán azon esetek lehatárolása, amikor a névelő használata kötelező és ezért megjósolható, hanem szisztematikus magyarázatot keresek azokra az esetekre, amikor látszólag hiányzik bármiféle determináló elem, pedig a kontextus határozott/specifikus interpretációt sugall.

¹⁰ A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou 2007: 51-157, sok helyen támaszkodva Lyons (1999)-re. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekin-téssel) l. például Abbott 2004: 122-149.

¹¹ A beszélt nyelv jelentősen eltérhetett az írott változattól (vö. misszilisek előrehaladot-tabb névelőhasználat), és számolnunk kell a területi (dialektális) eltérésekkel is.

¹² Például a Gyulafehérvári Sorok gyakorlatilag csak egymásra következő főnévi szerke-zetek, felsorolásban.

A Jókai-kódex kori ómagyar sok tekintetben logikusabb szisztémának tűnik a későbbi nyelvfázisoknál, ahol a már eleve határozottnak interpretálható főnévi kifejezések mellett is megjelenik a névelő, hiszen ez utóbbi egyfajta túl-determináltságot eredményez. (Vö. mai magyar: *Hugónak a sisakja, ez a sisak, az én sisakom*, stb. vagy az expletív névelő-használat, pl. tulajdonnevek mellett. „Jön a Hugó is!”) Ezzel szemben a Jókai-kódexben a névelők olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság jelölésére, mivel *egyéb* eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai határozottság (vagyis a referenciális azonosíthatóság) értelmezését. Más szóval ott nem áll névelő, ahol tulajdonképpen *nem is szükséges*. Feladatunk tehát a névelő *hiányának* pontos feltérképezése a legkorábbi korpuszokban, a „hiány grammatikájának” leírása és megértése.¹³

Fentiek értelmében nem várunk névelőt (ill. „megengedjük” annak hiányát) a következő esetekben:

- tulajdonnevek előtt, mivel a tulajdonnevek inherensen referenciálisak (ún. ‘merev jelölők’ vö. Kiefer 2000: 161)
- birtokosság esetén (birtokos személyjellel jelölt főnév előtt, birtokos jelzős szerkezetekben)
- mutató névmási módosítóval együtt
- valamely határozóval, jelzővel, vonatkozó mondatból bővített NP esetében (minthogy ezek a bővítmények is leszűkíthetők, azonosíthatják az NP referenciáját)

Hasonló, részben egyező megfigyelések a szakirodalomban is fellelhetők. A *TNyrt* vonatkozó fejezeteiben, I. Gallasy Magdolna a korai és a kései ómagyar korra is feldolgozza a névelő-nélküliséget. A korai ómagyar korra megállapítja (I. Gallasy 1991: 471-473), hogy a „névelő-előzmény nélküliség” a tulajdonnév jellegű szavakkal és a birtokos kifejezésekben jellemző. A kései ómagyar korra vonatkozó fejezetében (1992: 734-737) pedig úgy fogalmaz, hogy bár a határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény, a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő. Itt egyrészt a tulajdonneveket, tulajdonnév jellegű szavakat tárgyalja, másrészt a valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főneveket, szerkezeteket (főleg a birtokos szerkezetet). Csakhogy a Jókai-kódexben ez utóbbi jelenségek még egyáltalán nem jellemzőek:

(10) JókK 004/08 ew agyaban

(11) JókK 040/06-08 nemelyek zalnakuala fejere .|. nemelyek terdere .|. nemelyek vallara

Imre Samu (1953) a Bécsi Kódexben vizsgálja a határozott névelő használatát, így azon eseteket is, ahol nincs határozott névelő. Az adatok szemlátomást egeyzést mutatnak a mi kiinduló listánkkal. Nincs névelő

- tulajdonnevek, és tulajdonnév jelegű szavak előtt
- bármilyen birtokos jelző vagy ragos birtokos mellett a birtokszón

¹³ Egy gyors kísérletet végeztem a Halotti Beszéd és Könyörgés szövegén és érdekes eredményre jutottam: Ha nem azt próbáljuk megmagyarázni, hogy a négy névelő-gyanús előfordulás valóban névelőket sorakoztat-e föl, hanem a névelők *hiányára* koncentrálunk, akkor észrevehető, hogy minden ilyen esetben valami *más* eljárás segíti a referencia lehorgonyzását (amennyiben az szükséges), vagyis további determináns jelenléte feleslegessé válik.

– birtokos személyragos főnév, vagy személyes névmási birtokos mellett
A jelzős szerkezetek előtt viszont általában van névelő, sőt a jelzős tulajdonnevekkel is. Az *ez az ember* típust nem említi, de tudjuk, hogy a mutató névmási módosító és a névelő együttes kiejtése későbbi fejlemény.

Imre Samu (1953: 353-354) rámutat a *generikus* olvasatú főnevek előtti névelőhiányra (egyes és többes számban is). Már Simonyi (1914: 70) és Klemm (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében. Úgy tűnik tehát, hogy a névelő használata ekkor még nem terjedt ki a generikusan értelmezendő főnévi kifejezésekre, vagyis a határozott névelő megléte/hiánya kifejezetten megkülönböztette a generikus és az egyedi olvasatot.

Ha hipotézisünket a Jókai-kódex szövegén kívánjuk tesztelni,¹⁴ akkor feladatunk pontosan ugyanez: meghatározni és megindokolni azt a kört, ahol még nem jelenik meg a névelő. A tiszta esetek (tulajdonnevek, birtokolság) könnyen kimutathatók, azonban számos olyan adattal is szembesülünk, melyeknél a névelő hiánya nem vezethető vissza ilyen egyértelmű okokra. A határozottan értett, ámde névelőtlen esetekre a következő lehetőségeket érdemes még megvizsgálni:

– Generikus használatall állunk szemben,¹⁵ például:

(12) JókK 080/26 Azert **penzt** ne zeressetek mert czalard

– Az főnévi kifejezés referenciája egyéb határozóval kellőképpen megszorított, így azonosítható:

(13) JókK 003/06-08 De vr Bernard ky vala asisiabely **Ø** nemessek kezzewl es belczek kezzel jyles

– Számíthat továbbá az argumentum-pozíció (vö. I. Gallasy 1992: 740-741), amennyiben elfogadjuk az érvelést, hogy a D kategória teszi argumentummá a főnévi kifejezést. Ennek megfelelően, ha a kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, akkor a határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat:

(14) JókK 015/27-016/01 Tehat elmene frater masseus . zent ferenchez Aluan vymadsagban **erdewben**

– Külön magyarázatot igényel a jelzős szerkezetekben megfigyelhető ingadozás. Vizsgálódók a módosítók típusai, az egész módosított NP szintaktikai beágyazottsága, esetleg a fenti pontokkal való összefüggése.

A Jókai-kódex fenti szempontok szerinti feldolgozása folyamatban van. Komoly nehézséget jelent, hogy bár már rendelkezünk elektronikus adatbázissal (vö. Jakab László 2002), az engem érdeklő problémás esetekre meglehetősen nehéz kinyerni az adatokat. Az *az* morfémának – feltételezett névelő funkcióban – eleve több mint 700 előfordulása van, de hogyan keressünk a névelő *hiányára*? Ez gépileg egyelőre lehetetlen a rendelkezésre álló eszközökkel. A Jókai-kódex összes főnévi kifejezését tehát hagyományosan, manuálisan kell végignézni, ha teljességre kívánunk törekedni a fenti

¹⁴ A Jókai-kódex névelő állományával foglalkozik Balázs János 1953-as tanulmánya, de pusztán felsorolja az evidensnek tekinthető előfordulásokat, egyébként pedig nem idevágó kérdésekkel foglalkozik.

¹⁵ Problémát okoz, hogy a generikus olvasat nehezen tesztelhető, egyenként kell mérlegelni a példákat és a szövegkörnyezetet. Hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása határozza meg (nem a nyelvtan), és kontextusonként is változhat.

hipotézisek alátámasztására. Egy ilyen kimerítő vizsgálat azonban azt eredményezheti, hogy a későbbi kódexek névelőhasználatának vizsgálatakor már komoly előfeltevéseink lesznek a névelős szerkezetek terjedéséről, és remélhetőleg pontosabban modellezni tudjuk majd a határozottság grammatikalizációjának lépcsőfokait – idővel akár a továbbfejlesztett gépi keresés (morfológiai elemző) bevonásával is.

HIVATKOZÁSOK

- Abbott, Barbara 2004: Definiteness and Indefiniteness, in: Laurence R. Horn – Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*, Blackwell Publishing, 122-149.
- Alexiadou, Artemis et al. 2007: *Noun Phrase in the Generative Perspective*, Studies in Generative Grammar 71. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Balázs János 1955: A magyar határozott névelő kialakulása, *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 204-225.
- P. Balázs János 1981: *Jókai-kódex XIV-XV. Száza*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 9-20.
- Bakró-Nagy Marianne 1999: A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai, in Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 5-13.
- Bartos Huba 2000: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 653-762.
- Bartos Huba 2001: Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás? In Bakró-Nagy M. – Bánréti Z. – É. Kiss K. (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 19-41.
- Dömötör Adrienne 2008: A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17-25.
- É. Kiss Katalin 2000: The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase, in Alberti G. – Kenesei I. (eds.): *Approaches to Hungarian 7*. Szeged, 121-149.
- I. Gallasy Magdolna 1991: A névelő és névelő-előzmény, in Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 461-475.
- I. Gallasy Magdolna 1992: A névelők, in Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 716-770.
- Giusti, Giuliana 2001: The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun, in Cinque, Guglielmo. – Giampaolo Salvi (eds.): *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. Amsterdam, Elsevier, 157-171.
- Hawkins, John A. 1978: *Definiteness and indefiniteness*, London, Croom Helm.

- Hawkins John A. 1991: On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction, *Journal of Linguistics* **27**, 405-422.
- Heine, B. – Kuteva, T. 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2001: Articles, in Martin Haspelmath et al. (eds.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 831-841.
- Imre Samu 1953: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, *Magyar Nyelv* **49**, 348-359.
- Jakab László 2002: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*, Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kenesei István 1995: Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat, *Magyar Nyelv* **91**, 281-291.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- Lyons, Christopher 1999: *Definiteness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- D. Máta Márta 2003: Szófajttörténet (Ómagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 393-429
- Roberts, Craige 2003: Uniqueness in definite noun phrases, *Linguistics and Philosophy* **26**, 287-350
- Simonyi Zsigmond 1914: *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*, Budapest, MTA
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179-298.
- Szabolcsi Anna 1994: The noun phrase, in Kiefer F. – É. Kiss Katalin (eds.): *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and semantics 27, San Diego, Academic Press, 179-274.
- Westerstahl, Dag 1985: Determiners and contexts sets, in van Benthem, Johan – Alice G. B. ter Meulen (eds.): *Generalized Quantifiers in Natural Languages*, Dordrecht, Foris, 45-72.